The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Σχέσεις προστασίας (patron-client relationships): Μια πρώτη προσέγγιση

Αντώνιος Γ. Κοσμόπουλος

doi: [10.12681/grsr.387](https://doi.org/10.12681/grsr.387)

Copyright © 1975, Αντώνιος Γ. Κοσμόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοσμόπουλος Α. Γ. (1975). Σχέσεις προστασίας (patron-client relationships): Μια πρώτη προσέγγιση. *The Greek Review of Social Research*, 25, 413–424. <https://doi.org/10.12681/grsr.387>

σχέσεις προστασίας (patron-client relationships)

Μία πρώτη προσέγγιση

του

A. Γ. Κοσμόπουλου

*Πτυχιούχου Πολιτικών
και Οικονομικών 'Επιστημών
της Νομικής Σχολής 'Αθηνών*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ένα από τα πιο ισχυρά, κοινωνικά φαινόμενα είναι η «patron-client relationship» (σχέση προστασίας), που μπορεί να παρατηρηθεί παντού, από τις υπανάπτυκτες εκτάσεις της Νοτιοανατολικής 'Ασίας μέχρι το σύγχρονο αμερικανικό πολιτικό σύστημα. Μπορεί να βρεθεί σε άκομματικά, μονο-κομματικά και πολυ-κομματικά συστήματα· σε δημοκρατικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα. Κατορθώνει να επιζήσει κάθε πολιτικής αλλαγής· ίσως αλλάζει το όνομά της και τα εξωτερικά της χαρακτηριστικά, μπορεί να ονομάζεται «patronage», «clientelism», «spoils system» ή κάπως αλλιώς, αλλά στην πραγματικότητα παραμένει ο ίδιος δυαδικός δεσμός, ατούσιος ή τμήμα μιάς μακράς σειράς δεσμών μέσα απ' τους οποίους μερικές κοινωνικές δυσκολίες γίνονται πιο άνεκτές, ή εξ αιτίας των οποίων καθυστερεί ή πολιτική ανάπτυξη.

Σ' αυτή την εργασία γίνεται προσπάθεια σύντομης ανάλυσεως του φαινομένου. Το Πρώτο Μέρος αναφέρεται στον ορισμό και τα χαρακτηριστικά της σχέσεως. Το Δεύτερο Μέρος εξετάζει τους δεσμούς της με τα κόμματα και τα κομματικά συστήματα. Στο μέρος αυτό γίνεται επίσης μία προσπάθεια εξέτασεως των επιδράσεων του «patronage» στην πολιτική ανάπτυξη. Τέλος, στο Τρίτο Μέρος ή περιήγηση της 'Ελλάδος εξετάζεται με συντομία και χωρίς επιστημονικά επαρκή θεμελίωση, εξ αιτίας της ελλείψεως εκτεταμένης και ειδικής έρευνας και βιβλιογραφίας. Το θέμα καθ' έαυτό είναι αρκετά πλατύ· θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση ενός δλόκληρου βιβλίου που θα εξετάζε τις πολλές πλευρές του φαινομένου, αλλά ή περιορισμένη έκταση αυτής της εργασίας μάς ανάγκασε να απλοποιήσουμε μερικές απ' αυτές και να στρέψουμε την προσοχή μας στα κύρια χαρακτηριστικά του μόνο.

Τέλος, πέρα από τα πολυάριθμα ανθρωπολογικά και πολιτειολογικά άρθρα πάνω στο θέμα αυτό, πολύτιμες πληροφορίες μπορούν να βρεθούν σε βιβλία αναφερόμενα στην πολιτική ζωή συγκεκριμένων χωρών, όπως του M. Weiner, *Politics of Scarcity* και *Party-building in a New Nation*, του Gerscholtz, *Politics in Philippines*, του Ike, *Japanese Politics*, του Key, *Politics, Parties and Pressure Groups*, κ.ά.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

καθορισμός του φαινομένου

Στην προσπάθεια να εξετάσουμε τις σχέσεις προστασίας γενικά και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την 'Ελλάδα, είναι αναγκαίο απ' ενός ό δρος «patron-client

relationships» νὰ καθορισθῇ μὲ ὅση περισσότερη σαφήνεια εἶναι δυνατό καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς σχέσεως καθὼς καὶ οἱ μεταβαλλόμενες πλευρὲς τῆς νὰ ἀποσαφηνισθοῦν ὅσο πὶὸ ξεκάθαρα γίνεται.

*Αρχικὰ ἡ «σχέση προστασίας» ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενο ἐντατικῆς μελέτης κοινωνικῶν ἀνθρωπολόγων καὶ κοινωνιολόγων, μὲ ἀποτέλεσμα ἕνα ὄγκο βιβλιογραφίας πάνω στὸ θέμα αὐτό, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα περιοριζόταν στὶς σχέσεις μεταξὺ ἐνὸς τοπικοῦ «πάτρων» καὶ τῶν «πελατῶν» του.¹ Ἀλλὰ καθὼς οἱ χῶρες, ὅπου τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶχε παρατηρηθῇ, προχωροῦσαν ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὑπαναπτύξεως στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναπτύξεως (κυρίως τῆς οικονομικῆς), καθὼς οἱ τοπικὲς κοινότητες ἄρχισαν νὰ ἐνσωματώνωνται περισσότερο στὸ ἐθνικὸ πλαίσιο (κυρίως διὰ μέσου τῆς αὐξάνουσας ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὶς ἀφορρὲς περιοχῆς τῶν κρατῶν), παρατηρήθηκε ὅτι ἀνὰ τὴν ἐξελίξιμα τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλαχιστοποιεῖται ἡ πὶὸ πάνω σχέση, ἄρχισε μὴ διαδραστικὰ μετασχηματισμοῦ τῆς, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ σχέση νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα θεσμικὸ status καὶ νὰ γίνῃ τμῆμα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῆς χώρας. Ἰδιαίτερα, τὸ patronage συνδέθηκε μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα (γιὰ λόγους πὺθ ἡ ἐξηγήσουμε παρακάτω), μὲ τέτοιο τρόπο πὺθ, ἀντὶ νὰ καταστραφῇ ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἀναπτύξεως, στὴν πραγματικότητά συνέρχῃ τὸ ἀντίθετο σὲ πολλὰς περιπτώσεις.

*Ἀλλὰ, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὰ πράγματα ἀπ' τὴν ἀρχή, τί εἶναι σχέση προστασίας; Σύμφωνα μὲ τὸν J. Duncan Powell,¹ εἶναι «ἕνα εἶδος συνεργασιακοῦ κοινωνικοῦ διακανονισμοῦ, μὴ σχέση πὺθ περιλαμβάνει ἀνταλλαγὴ μὴ συγκρίσιμων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν μεταξὺ προσώπων ἄνισης κοινωνικο-οικονομικῆς κατατάξεως», ἐνῶ ὁ James Scott μᾶς προτείνει ἕνα πὺθ ἐπεξεργασμένο, ἂν ὅχι καὶ διαφορετικὸ, ὅρισμό ὅταν γράφῃ ὅτι «ἡ σχέση προστασίας, μὴ σχέση ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σὲ κοινωνικοὺς ρόλους, μπορεῖ νὰ καθορισθῇ σὰν μὴ ἰδιαίτερα περίπτωση δυαδικῶν δεσμῶν πὺθ περιλαμβάνουν μὴ, κυρίως ὑλιστικὴ, φιλία στὴν ὅποια ἕνα ἄτομο ὑπυλότερης κοινωνικο-οικονομικῆς θέσεως, ὁ patron, χρησιμοποιοῖ τὴν ἐπιρροή του καὶ τὰ μέσα πὺθ διαθέτει, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ προστασία ἡ εὐεργετήματα, ἡ καὶ τὰ δύο, σ' ἕνα ἄτομο κατώτερης κοινωνικο-οικονομικῆς θέσεως, τὸν client, τὸ ὅποιο ἀπὸ τὴν πλευρά του ἀνταποδίδει προσφέροντας ὑποστήριξη καὶ βοήθεια (ὅπως ἡ παροχὴ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν) στὸν patron (προστάτη).²

Προτὺ προχωρήσουμε σὲ μὴ βαθύτερη ἀνάλυση τοῦ ὁρισμοῦ καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σχέσεως, θὰ ἦταν ἴσως ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν προέλευσή της. Ἡ σχέση προστασίας ξεκινᾷ ἀπὸ ὑπανάπτυκτες κοινωνίες μὲ βαθιὰ ἀνισότητα ἀνάμεσα στοὺς πλοῦστους γαιοκτῆμονες καὶ τὴ μᾶζα τῶν φτωχῶν καὶ ἀκτημόνων κυρίως χωρικῶν. Σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες ὁ χωρικὸς εἶναι μόνος καὶ ἀβοήθητος στὴν ἀλή του ἐναντίον τῆς φύσεως, τῆς φτώχειας, τῆς καταπίεσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τοὺς πλοῦστους, εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸ «Κράτος» ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐνὸς δικτύου ἐπικοινωνιῶν, καὶ, ὅπως ὁ George Foster τὸ ἔχει σωστὰ ἐκφράσει, ἡ ἐντύπωση πὺθ σχηματίζεται στὸν χωρικὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι ἡ «Εἰκόνα τοῦ Περιορισμένου Ἀγαθοῦ». Γράφει: «Οἱ χωρικοὶ βλέπουν τὸ κοινωνικὸ, οικονομικὸ καὶ φυσικὸ σύμπαν, ὅλο τους τὸ περιβάλλον, σὰν ἕνα κόσμο στὸν ὅποιο ὅλα τὰ ἐπιθυμητὰ ἀγαθὰ στὴ ζωὴ, ὅπως ἡ γῆ, ὁ πλοῦτος, ἡ ὑγεία, ἡ φιλία, ὁ σεβασμὸς, ἡ κοινωνικὴ θέση, ἡ τιμὴ, ἡ δύναμη, ἡ ἐπιρροή καὶ ἡ ἀσφάλεια, ὑπάρχουν σὲ περιορισμένη ποσότητα καὶ πάντα σὲ ἔλλειψη ὅσον ἀφορᾷ τὸν χωρικὸ. Καὶ ὅχι μόνο αὐτὰ, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ ὑπάρχουν σὲ περιορισμένες ποσότητες, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ὑπάρχει τρόπος ὁ χωρικὸς ἀπ' εὐθείας, μόνος του, νὰ ἀδείξῃ τὶς διαθέσιμες ποσότητες».³

Γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀντιμετωπίσῃ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα ὁ χωρικὸς πρέπει νὰ ἀναπτύξῃ βασικὲς μορφὲς κοινωνικῶν σχέσεων. Μία ὁμάδα τέτοιων κοινωνικῶν ἀνταλλαγῶν πραγματοποιεῖται διὰ μέσου τῶν διαφορῶν συγγενικῶν (kinship) συστημάτων, ἐνῶ οἱ σχέσεις προστασίας ἀποτελοῦν ἐπέκτασι τῶν διακανονισμῶν αὐτῶν. Ὁ χωρικὸς, προσπαθώντας νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὸ «Περιορισμένο Ἀγαθὸ» καὶ ὄντας ἀνίκανος νὰ τὸ πετύχῃ μόνος του, πρέπει ἀφ' ἐνὸς νὰ στηριχθῇ ἐνὶ οἰκονομείῳ του καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ συνδεθῇ μὲ ἐκείνους πὺθ ἔχουν τοὺς ἀπαιτούμενους τὴν δύναμη νὰ τὸν προστατεύσουν καὶ νὰ τοῦ προμηθεύσουν τὰ βασικὰ ἀγαθὰ ὥστε ἀνὰ ἐπιτυχίᾳ τὴ μέγιστη δυνατὴ ἱκανοποίησι τῶν βραχυχρονίων ὑλικῶν ἀναγκῶν του καὶ τῆς ἀμέσου οἰκονομείας του, ὅπως τὸ ἔχει σωστὰ ἐκφράσει ὁ Banfield. Καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἐκείνους πὺθ εἶναι πιθανότερο νὰ ἐπιλεγῇ σὰν προστάτης εἶναι κάποιος ἀπὸ τοὺς πλοῦστους γαιοκτῆμονες τῆς περιοχῆς. Αὐτὸς θὰ περιβάλῃ τὸν χωρικὸ μὲ προστασία καὶ θὰ τοῦ παραχωρήσῃ εὐεργετήματα, ὅπως ὑλικὴ βοήθεια, σύνδεσμο μὲ τὴ γενικώτερη κοινότητα, μεσολάβησι στὴν κρατικὴ μηχανή, κτλ., ἐνῶ ὁ χωρικὸς θὰ ἀνταποδίδῃ μὲ ὑπηρεσίες, σεβασμὸ, ὑποστήριξι (κυρίως πολιτικὴ), κτλ.

1. J. Powell, «Peasant Society and Clientelist Politics», ἐς J. Finkle & R. Gable (eds.), *Political Development and Social Change* (1971).

2. J. Scott, «Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia», *American Political Science Review*, 66, 1972, σσ. 91-113.

3. C. Foster «Peasant. Society and the Image of Limited Goods», ἐς Foster et. al., *Peasant Society*.

Θα ονομάσουμε αυτή την κατάσταση 1η Φάση και θα προχωρήσουμε στην εξέταση των χαρακτηριστικών της σχέσεως.

Το πρώτο χαρακτηριστικό της σχέσεως είναι ότι ο δεσμός του «προστάτη» και του «πελάτη» είναι ένας δεσμός που αναπτύσσεται μεταξύ δύο μερών ανίσων σε κοινωνική θέση, σε πλούτο και επιρροή (J. Powell), ή, όπως διατυπώνεται από τον Scott, «απάρχει μία ανισομέρεια στην ανταλλαγή μεταξύ των δύο μερών ή οποία εκφράζει και αντικατοπτρίζει τη σχετική τους διάσταση σε πλούτο, δύναμη και κοινωνική θέση».¹ Έτσι, το βασικό χαρακτηριστικό είναι η ανισότητα που υπάρχει ανάμεσα στον patron και τον client, στις σχέσεις τους και στη δύναμή τους, και που δημιουργεί αυτό που ο Pitt-Rivers αποκαλεί «άνισομερή φιλία».

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η προσωπική ποιότητα της σχέσεως. Η προσωπική επαφή ανάμεσα στα δύο μέρη και η αναπτυσσόμενη αμοσύνη έχει σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό του αριθμού των πελατών που ένας προστάτης μπορεί να έχει.

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η δημιουργία και η διάρκεια της σχέσεως εξαρτάται από την αμοιβαιότητα της ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών. Εδώ πρέπει και πάλι να σημειωθεί ότι αυτή η «do ut des» κατάσταση περιλαμβάνει, βάσει του πρώτου χαρακτηριστικού, μία ανταλλαγή *μη συγκρίσιμων αγαθών και υπηρεσιών*. Ο πελάτης κυρίως ζητά και παίρνει από τον «προστάτη» του υλικά αγαθά και υπηρεσίες, ενώ ο προστάτης παίρνει λιγότερο άπτες παροχές, όπως προσωπικές υπηρεσίες, έκφραση σεβασμού, ύπακοή, ή υπηρεσίες σαφούς πολιτικού χαρακτήρος, όπως ψήφους, εκλογική υποστήριξη κ.ά. Το τρίτο χαρακτηριστικό, ειδικά, διαχωρίζει τη σχέση «προστάτη» και «πελάτη» από άλλους δεσμούς, όπως ο «εξουσιασμός», ο καταναγκασμός, κτλ., όπου το στοιχείο της ανταλλαγής αμοιβαία εκτιμωμένων αγαθών απουσιάζει.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι οι «σταθερές» της σχέσεως, ενώ υπάρχουν άλλα στοιχεία που είναι μεταβλητά (οι «μεταβλητές» της σχέσεως) και που καθορίζονται από τη φάση της σχέσεως και τις συνθήκες της αναπτυσσικής διαδικασίας στη συγκεκριμένη περίπτωση. Οι «μεταβλητές» αυτές είναι οι ακόλουθες:

α) *Η προέλευση της πρωτοβουλίας για τη σύναψη της σχέσεως*. Η πρωτοβουλία μπορεί να προέλθει είτε από τον «προστάτη» είτε από τον «πελάτη». Στην πρώτη φάση η πρωτοβουλία προέρχεται από τον πελάτη ενώ στις μετέπειτα κυρίως από τον «προστάτη» ή τους αντιπροσώπους του.

β) *Η έκταση της σχέσεως*. Αδύναμη να είναι την πλήρη κάλυψη όλων των αναγκών του «πελά-

τη», μέχρι την ανταλλαγή ενός πολύ περιορισμένου αριθμού αγαθών και υπηρεσιών.

γ) *Τέλος, η ποικιλία στην ένταση της σχέσεως*. Αισθηματικά πιστεύω, υποχρέωση, ικανοποίηση από τα ευεργετήματα της σχέσεως, όλα αυτά μπορεί να είναι ισχυρά ή αδύναμα. Και πάλι, στην πρώτη φάση, η σχέση έχει μεγαλύτερη ένταση από ό,τι σε άλλες φάσεις.

Πριν προχωρήσουμε σε βαθύτερη ανάλυση των τύπων της σχέσεως και του δεσμού της με τα πολιτικά κόμματα και την πολιτική ανάπτυξη, είναι αναγκαίο να αποφαινηθούμε δύο ακόμη σημεία. Αφ' ενός τη διαφορά ανάμεσα στον patron (προστάτη) και broker (μεσάζοντα) και αφ' ετέρου τις πηγές δυνάμεως του προστάτη και του προστατευόμενου.

Α. Πολλές φορές οι όροι patron και broker γίνονται σαν ταυτόσημοι ή αντίθετα πιστεύεται ότι εκφράζουν απόλυτα διαφορετικές καταστάσεις. Στην πραγματικότητα, η κατάσταση είναι μάλλον πιο περίπλοκη. Έτσι, είναι αναγκαίο να βρεθεί ένα κριτήριο με το οποίο θα μπορούσαμε να κάνουμε διαχωρισμό ανάμεσα στους δύο δρους. Το κριτήριο που προτείνουμε είναι η έκταση στην οποία ένα πρόσωπο κατέχει ή άμεσα ελέγχει πηγές (resources), μέρος των οποίων χρησιμοποιεί για ανταλλαγή στη δική του σχέση. Εάν ένα άτομο κατέχει τις «πηγές», τότε έχουμε την περίπτωση του τυπικού προστάτη. Εάν αφ' ετέρου το άτομο δεν κατέχει ή δεν ελέγχει πηγές (εκτός από γνωριμίες και επαφές), τότε έχουμε μια τυπική περίπτωση μεσάζοντα. Σαν παράδειγμα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η περίπτωση στην οποία ένας κρατικός υπάλληλος με το να «διορίζει» έναν πελάτη σε θέση της δικαιοδοσίας του εμφανίζεται σαν προστάτης, ενώ στην πραγματικότητα ενεργεί σαν μεσάζοντα αφού η απόφαση έχει ληφθεί από ανώτερό του. Έτσι, βάσει του κριτηρίου μας, ο υπάλληλος του παραδείγματος ενήργησε σαν broker παρ' ό,τι στον «πελάτη» του μπορεί να παρουσιάστηκε ή να θεωρήθηκε απ' αυτόν σαν patron.

Για να γίνει πληρέστερη η ανάλυσή μας, θα διακρίνουμε 3 τύπους:

1) Τον τυπικό προστάτη που κατέχει ή ελέγχει άμεσα τις πηγές-τιμήματα της ανταλλαγής.

2) Τον προστάτη-μεσάζοντα που έμμεσα ή άμεσα ελέγχει μερικές πηγές, ενώ σ' άλλες περιπτώσεις απλώς φέρνει σ' επαφή τον «πελάτη» με αυτούς που ελέγχουν τις πηγές (όπως ύπουργούς, γραφειοκράτες κ.ά.).

3) Τον τυπικό μεσάζοντα που οι μόνες πηγές του είναι οι επαφές του με τρίτα μέρη.

Καθώς η κοινωνία αναπτύσσεται και «δολοκληρώνεται», ο ιδιώτης προστάτης τείνει να εξαφανίζεται ή να μετατρέπεται πρώτα σε προστάτη-μεσάζοντα και μετά σε μεσάζοντα, ενώ το κράτος, η κυβέρνηση ή το Κόμμα γίνεται ο βασικός patron. Η δια-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

δικασία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη θέσιν (proposition).

Β. Ἀφοῦ οἱ πηγὲς δυνάμεως ἐμφανίζονται νὰ παίζουν βασικὸ ρόλον στὸν καθορισμὸ τοῦ προστάτη, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐξετάσουμε τὶς πηγὲς τοῦ clientelism ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ patronage ἀφ' ἑτέρου.

Σὰν τὸ ἕτερον σκέλος τοῦ ἀνταποδοτικῆς ζεύγους, ὁ πελάτης καλεῖται νὰ προμηθεύσῃ τὸν πάτρωνα μὲ ὥρισμα ὑπηρεσίας, ὅταν αὐτὸς τὶς χρειασθῇ. Ἔτσι, εἶναι δυνατό νὰ γίνῃ ἕνας διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ 3 κατηγορίαι ὑπηρεσιῶν.

α) Ὑπηρεσίαι στρατιωτικῆς καὶ πολεμικῆς φύσεως: π.χ. οἱ ὑπηρεσίαι στὸν τοπικὸ ἄρχοντα, στὰ φεουδαρχικὰ κατάλοιπα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας.

β) Ἑργασία καὶ οικονομικὲς ἐισφορές: ἀνευθύνονται κυρίως σὲ «προστάτες» ποὺ κατέχουν γῆ.

γ) Ὑπηρεσίαι πολιτικῆς φύσεως: αὐτὲς εἶναι οἱ πρὸ κοινῆς στήν ἐποχὴ μας καὶ οἱ πρὸ ἐνδιαφερόντων. Ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ψήφισι μέχρι τὴν εὐρεῖα προεκλογικὴ δραστηριότητα ὑπὲρ τοῦ προστάτη ἢ αὐτοῦ ποὺ ἐκπροσωπεῖ (κόμμα).

Οἱ πηγὲς δυνάμεως ποὺ ἕνας πάτρωνας μπορεῖ νὰ διαθέτῃ εἶναι ποικίλαι. Γενικὰ ξεχωρίζουμε τὶς ἀκόλουθες 3 κατηγορίαι.

α) Ἰδιοκτησία: αὕτη εἶναι ἡ παραδοσιακὴ πηγὴ δυνάμεως καθὼς ὁ παλιὸς patron κατεῖχε γῆ (ἀγαθὸ σὲ «στενότητι») ἢ ἦταν ἐπιχειρηματίας καὶ ἰδιοκτῆτης τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας.

β) Γνώσις ἢ ἐιδικότητα: πηγὴ δυνάμεως γιὰ τοὺς δικηγόρους, τοὺς γιατροὺς, τοὺς δασκάλους κ.ἀ., ποὺ διαδραματίζουν βασικὸ ρόλον σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου ἡ γνώσις καὶ ἡ ἐιδικότητα ἀποτελοῦν ἀγαθὸ σὲ «στενότητι» (ὅπως σὲ μιὰ ὑπανάπτυκτη κοινωνία).

γ) Ἑλεγχος γραφειοκρατικῆς (office-based) ἐξουσίας: εἶναι ἡ πηγὴ δυνάμεως γι' αὐτοὺς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν θέσιν τους σ' ἕνα ὄργανισμὸ (κυρίως κρατικὸ) προκειμένου νὰ δημιουργήσουν «πελατεῖαν» μὲ τὴν διανομὴ «κλίμακας» ποὺ τοὺς παραχωρήθηκε λόγῳ ἀρμοδιότητος ἀπὸ κάποιον τρίτον μέρος.

Τελικὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἕνας προστάτης εἶναι δυνατό νὰ συνδυάζῃ περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίαι πηγῶν δυνάμεως (π.χ., οἱ Ἱταλοὶ professori ποὺ συχνὰ εἶναι γαιοκτήμονες, δικηγόροι καὶ πρόεδροι τοῦ τοπικοῦ τμήματος τοῦ κυριάρχου κόμματος DCI).

ἐξέλιξις τῆς σχέσεως προστασίας

Μετά τὴ μάλλον σύντομον περιγραφὴ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς σχέσεως, θὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς, τὴ μετάβασίν αὐτῆς δηλαδὴ ἀπὸ

τὸ τοπικὸ, κυρίως οικονομικὸ, ἐπίπεδον, στὸ ἐθνικὸ οἰκονομικο-πολιτικὸ, καθὼς καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς στὰ κόμματα καὶ στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη γενικά. Αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ προσπάθεια ἐνσωματώσεως τῶν ἀπόψεων τῶν Grazziano, Scott καὶ Weingrod σ' ἕνα γενικὸ καί, ἂν εἶναι δυνατό, πλήρες σχῆμα ποὺ νὰ δείχνῃ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς σχέσεως. Θὰ διακρίνουμε δύο φάσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δευτέρη ὑποδιαιρεῖται σὲ 2 ὑπο-φάσεις.

Πρώτη Φάσις

Ἡ πρώτη φάσις, τὴν προέλευσιν αὐτῆς ὁποῖας περιγράψαμε προηγουμένως, παρουσιάζει ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ καὶ στὸ οἰκονομικὸ καὶ στὸ κοινωνικο-πολιτικὸ ἐπίπεδον, τὰ ὁποῖα καθορίζουν σὲ μεγάλη ἔκτασιν τὴ φύσιν τῆς σχέσεως.

Ἡ κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὁ Weingrod ἀποκαλεῖ «τεμαχισμόν» καὶ «ἀρύθμισιν».¹ Οἱ τοπικὲς κοινότητες, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς δικτύου ἐπικοινωνίας (ὀδικὸ δίκτυο-μεταφορικὰ μέσα, κτλ.), εἶναι ἀπομονωμέναι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην κοινωνίαν σὲ μεγάλο βαθμὸ. Ἐνδογαμίαι, χωριστὲς κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις, ἀκόμα καὶ ὑπαρξὴ τοπικῶν ἀγλῶν, ἡ ἀπουσία ἢ ἡ ὑπανάπτυξις τῶν περιφερειακῶν καὶ ἐθνικῶν ἀγορῶν, κάποιος βαθμὸς γλωσσικῆς ἰδιομορφίας μαζί μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλειστοῦ συστήματος κοινωνικῆς στρωματώσεως καὶ κινητικότητας, δημιουργοῦν μιὰ κατάστασιν ὅπου κάθε τοπικὴ μονάδα ἢ χωριὸν εἶναι μιὰ ἀπομονωμένη, τεμαχισμένη κοινότητα σὲ πολλὴν περιορισμένη ἀλληλεπίδρασιν μὲ τὴν ὑπόλοιπην κοινωνίαν.

Ἐπὶ πλέον, ἡ «πολιτεία» ἐκτελεῖ μόνον μιὰ ρυθμιστικὴ λειτουργίαν μὲ τὸ νὰ εἶναι συγκεντρωμένη στὴν πρωτεύουσαν καὶ τὶς μεγάλαις πόλεις καὶ μὲ τὸ νὰ ἐρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ὑπόλοιπην χώρα μόνον γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν τάξιν καὶ νὰ συλλέξῃ τὶς προσόδους. Σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον ὁ κοινὸς ἄνθρωπος αἰσθάνεται τέλεια ἀπομονωμένος. Οἱ μοναδικὲς ὁδοὶ πρὸς τὴν εὐρύτερην κοινωνίαν παρέχονται καὶ ἐλέγχονται ἀπὸ τοπικοὺς προύχοντες (notables) ποὺ μέσῳ τῶν ἐπαφῶν καὶ γνωριμιῶν τους στὴν πόλιν μποροῦν νὰ ἐπιλύσουν πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν χωρικῶν. Ἐπίσης ἡ πολιτικὴ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας ἐπιβάλλει τὴν ἀνάγκη σ' ἕνα μεγάλο ἀριθμὸν χωρικῶν νὰ στηριχθῇ στοὺς πλούσιους γαιοκτήμονες γιὰ οἰκονομικὴ βοήθειαν καὶ ἐνίσχυσιν (δάνεια, γῆ, λιπᾶσματα κ.ἀ.). Γενικά, ὅπως ὁ Weingrod γρά-

1. A. Weingrod, «Patrons, Patronage, and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History* (1968), σσ. 377-400.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

φει: «Οί πάτρωνες ἐλέγχουν καὶ κατέχουν ἐδρύματα τὶς διόδους ποὺ συνδέουν τὴν τοπικὴ ὑποδομὴ τοῦ χωριοῦ μὲ τὴν ὑπερδομὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἔτσι εἶναι ἱκανοὶ νὰ παίζουν τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ (mediator)».¹

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σχέσεως σύμφωνα μὲ ὅσα πρὶν πάνω ἀναφέρθηκαν εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἡ δημιουργία τῆς σχέσεως κυρίως προκαλεῖται ἀπὸ τὸν «πελάτη» (μερικὲς φορὲς μὲ τελετουργικὲς διαδικασίες, ὅπως δῶρα κ.ά.).

β) Ὁ δεσμὸς εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρὸς καὶ ἀνθεκτικὸς χρονικὰ (μεγάλῃ διάρκειᾳ).

γ) Ἐχει μεγάλῃ ἑκτασὴ περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὴν ἀνταλλαγὴ ὠρισμένων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίοδο, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ τὰ δύο μέρη συνδέονται μὲ μιὰ διαρκὴ διαχρονικὴ ἀνταλλαγὴ καὶ μέσῳ ὠρισμένων τελετουργικῶν δεσμῶν, ὅπως τὸ *compredrazo* (κουμπιριά) καὶ ἡ δημιουργία πλασματικῶν συγγενικῶν δεσμῶν.

δ) Σὰν συνέπεια τῶν ἀνωτέρω ἡ σχέση εἶναι πολὺ ἐντονὴ καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας οὐδέτερος δεσμὸς ἀμοιβαίου κέρδους, παρ' ὅτι καὶ τὰ δύο μέρη δὲν λησμονοῦν τὴν ὕλιστικὴ πλευρὰ τῆς σχέσεως. Ἀντίθετα, ὅπως ὁ Scott γράφει: «Εἶναι συχνὰ ἓνας ἀνθεκτικὸς δεσμὸς γνήσιος ἀμοιβαίας ἀφοσίωσεως ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντέξῃ σὲ ἰσχυρὲς δοκιμασίες».

Τὰ ἀγαθὰ καὶ οἱ ὑπηρεσίες ποὺ ἀνταλλάσσονται σ' αὐτὴ τὴ φάση εἶναι κυρίως οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ. Ὁ πελάτης ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν πάτρωνα σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν προστασία, τὰ δάνεια καὶ τὴν καλλιεργήσιμ γῆ, ἐνῶ ἀνταποδίδει μὲ προσφορὲς προϊόντων, μὲ ἐκδηλώσεις σεβασμοῦ, μὲ ὑποστήριξη καὶ στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες. Ὁ «προστάτης» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶναι τυπικὰ *patron* (διάγραμμα 1). Ἐλέγχει καὶ κατέχει τὶς πηγὲς (γῆ, χρήματα, προστασία) καὶ κυρίως ἱκανοποιεῖ τοπικὲς ἀνάγκες. Πολιτικὰ, ἡ φάση αὐτὴ συμπέπτει μὲ μὴ κομματικὲς ἢ μὲ περιορισμένου ἐκλογικοῦ δικαίωματος συνθήκες. Δηλαδή, ἡ δὲν ὑπάρχει κομματικὸς συναγωνισμὸς (ὅπως στὴν Ἑλλάδα τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα), ἢ, ἐὰν ὑπάρχῃ, συνήθως οἱ προστατευόμενοι δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου. Τὸ γε-

γονὸς ὅτι ὁ «πελάτης» στερεῖται τῆς ψήφου, σημαίνει ὅτι βρίσκεται σὲ ἀσχημὴ διαπραγματευτικὴ θέση μιὰ καὶ ἔχει πολὺ λίγα νὰ προσφέρῃ στὸν «προστάτη» του.

Ὅταν κατὰ τὸ τέλος τῆς πρώτης φάσεως οἱ χωρικοὶ ἀποκοτῶν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου, σχεδὸν πάντα χρησιμοποιοῦν τὴν ψήφο τους γιὰ νὰ υποστηρίξουν τοὺς τοπικοὺς προύχοντες ποὺ γίνονται ἀντιπρόσωποι τους σ' ἓνα κοινοβούλιο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξαιρετικὰ χαλαρὰ κόμματα. Αὐτὰ τὰ κόμματα δὲν ἔχουν κεντρικὴ ὀργάνωση, οὔτε δομὴ, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς θνησιγενεῖς συμμαχίες προυχόντων μὲ μεγάλῃ τοπικὴ ἰσχύ στὴν περιφέρειά τους, ποὺ μποροῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ κόμμα χωρὶς νὰ χάσουν τὴν ἐκλογικὴ τους πελατεία. Τὸ κόμμα τοὺς χρειάζεται, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν χρειάζονται τὸ κόμμα. Σὰν παράδειγμα θὰ μπορούσε ν' ἀναφερθῇ ἡ σειρά κυβερνήσεων στὴν Ἰταλία, στὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα (π.χ. οἱ κυβερνήσεις *Giolitti* τὴν περίοδο τοῦ *transformismo*).

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν «προστάτη» (προύχοντα) καὶ τὸν «πελάτη» (χωρικὸ) βασίζεται ἀκόμη στὴν ἀνταλλαγὴ τοπικῶν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, ὅμως ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ ὑπείσχεται στὴ σχέση τὸ κράτος σὰν κάτοχος καὶ διανομέας ἀγαθῶν. Ἔτσι, προχωροῦμε στὴ Δεύτερη Φάση.

Δεύτερη Φάση

Αὐτὴ ἡ φάση διαιρεῖται σὲ δύο ὑπο-φάσεις. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι μερικοὶ παράγοντες, ὅπως ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἢ ἡ κρατικὴ παρέμβαση, εἶναι λίγο-πολὺ σταθεροί, μεταβαλλόμενοι μόνον ὅς πρὸς τὴν ἐνταση, ἐνῶ ἄλλοι (καὶ κυρίως ἡ σχέση τοῦ *patronage* μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα) παρουσιάζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ἐνιαία κατάταξη, ἀλλὰ χρειάζονται μιὰ πρὸς λεπτομερὴ καὶ ξεχωριστὴ ἐξέταση.

Στὴν πρώτη ὑπο-φάση (τὴν ὁποία θὰ ὀνομάσουμε Φάση Β1) ἡ «τεμαχισμένη» δομὴ τῆς χώρας μετασχηματίζεται σὲ «ένσωματωμένη», καθὼς οἱ αὐξουσες προστάθειες τοῦ κράτους γιὰ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπαιτοῦν ἓνα πρὸς πολὺπλοκο δίκτυο ἐπικουρωνίας, μεγαλύτερη κρατικὴ παρέμβαση στὴν οἰκο-

1. Op. cit., σ. 382.

νομία καὶ συνεπῶς στὴν παραγωγή καὶ ζωὴ τοῦ ἀ-
γρότη, ἕναν ἰσχυρὸ καὶ διαρκῶς ἀξανάμενο συγ-
κεντρωτισμὸ τῶν ἀγορῶν. Οἱ κάτοικοι τῶν μικρῶν
χωριῶν δὲν εἶναι πλέον ἀπομονωμένοι, ταξιδεύουν
στοὺς νέους δρόμους, μποροῦν νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ
τόπο σὲ τόπο σὲ ἀναζήτησιν ἐργασίας, τὸ ποσοστὸ
γάμων μεταξὺ κατοίκων διαφορετικῶν κοινοτήτων
αὐξάνεται, ἡ κοινωνικὴ κινητικότητα μεγαλώνει,
ἐνῶ ἡ δημιουργία ἐργοστασίων καὶ κυβερνητικῶν
ὕπηρεσιῶν μειώνει αἰσθητὰ τὴν ἀξία τῆς γῆς σὰν
πηγῆς εἰσοδήματος. Ἐπομένως, ἡ δύναμις τῶν το-
πικῶν προστάτων ἐξασθενεῖ. Οἱ πηγὲς ποὺ οἱ παλτοὶ
«προστάτες» κατέχουν δὲν εἶναι τόσο πολυτίμες ὅσο
προηγούμενως. Ἡ κρατικὴ παρέμβαση, οἱ δημόσιες
ἐπενδύσεις καὶ ἡ δημιουργία κυβερνητικῶν ὕπρε-
σιῶν δημιουργοῦν νέες πηγὲς δυνάμεως ποὺ δὲν ἐ-
λέγχονται, τοὐλάχιστον ἄμεσα, ἀπὸ τοὺς παλιούς
πᾶτρωνες. Ἐπίσης ἡ ἐπέκτασις τοῦ δικαιώματος τῆς
ψήφου σ' ὅλους τοὺς πολῖτες καὶ σὰν συνέπεια ἡ
ἐπαύξησις τῆς διαπραγματευτικῆς ἰκανότητος τοῦ
«πελάτη», εἶναι βασικά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς
Φάσεως Β1.

Μὲ βάση τὶς παραπάνω κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικ-
κὲς συνθήκες ἡ θέσις τῶν δύο μερῶν μετασχηματίζε-
ται καὶ παίρνει τὴν ἀκόλουθον μορφή:

Α. Ὁ *προστάτης*. Ἡ δύναμις τοῦ παλτοῦ «προστάτη»
περιορίζεται αἰσθητὰ, καθὼς δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ
ἐλέγχει τὶς νέες, ἰδιαίτερα ἐκτιμώμενες, πηγὲς, ποὺ
τώρα ἀνήκουν στὸ κράτος. Ἔτσι, εἶναι ἀναγκασμέ-
νος νὰ μεταβάλῃ τὴν βάση του. Καὶ ὑπάρχουν τρεῖς
δυνατότητες γι' αὐτόν:

1) Ἀδυναμία νὰ ἐκσυγχρονισθῇ μὲ ἀποτέλεσμα
νὰ ξεπερασθῇ καὶ νὰ ἐξαφανισθῇ.

2) Προσπάθεια νὰ γίνῃ μέλος τοῦ κοινοβουλίου ἢ
τῆς κυβερνήσεως γιὰ νὰ μπορῇ καὶ πάλι νὰ ἐλέγχει
τὶς νέες καὶ ἀξιόλογες πηγὲς δυνάμεως.

3) Προσεταιρισμὸς κάποιου ποὺ ἀσκεῖ ἐλεγχ-
στὶς πηγὲς (π.χ. γίνεται τοπικὸς ἀντιπρόσωπος κά-
ποιου βουλευτῆ) ἔτσι, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ παλιὸς προστά-
της μεταβάλλεται σὲ «πελάτη» ἐνὸς καινούργιου
«προστάτη».

Ἡ σχέση στὴν τελευταία περίπτωσις φαίνεται στὸ
διάγραμμα 3.

Ἔτσι, γιὰ τοὺς «πελάτες» τὸν παραμένει προστά-
της ὅσο ἀφορᾷ τὶς δικῆς του πηγὲς, ἐνῶ γιὰ τὶς πη-
γὲς ποὺ δὲν ἐλέγχει ἐνεργεῖ σὰν μεσάζοντα ἀνάμεσα
στοὺς «πελάτες» του καὶ τὸν νέο «προστάτη» ποὺ
ἀντιπροσωπεύει.

Β. Ὁ *πελάτης*. Ὁ «πελάτης», ὠπλισμένος μὲ τὴ νέα
του δύναμι (τὴν ψήφον) καὶ τὴ μεγαλύτερη διαπρα-
γματευτικὴ δύναμή του, μπορεῖ νὰ ξεπεράσῃ τὰ πα-
λιὰ πλέγματα προστασίας καὶ νὰ προσκολληθῇ σὲ
νέους «προστάτες». Αὐτὸ τοῦ παρέχει ἕνα εὐρύτερο
πεδίο ἐκλογῆς, ἀπὸ ὅ,τι προηγούμενως, καὶ μιὰ με-
γαλύτερη ἀνεξαρτησία. Σὰν ἀποτέλεσμα, τὰ χαρα-
κτηριστικά τῆς σχέσεως τροποποιοῦνται δραστικά.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

α) Ἡ ἔντασις τῆς σχέσεως βρίσκεται σ' ἕνα μέσο
ἐπίπεδο. Οἱ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τὸν «πελάτη» μὲ
τὸν «προστάτη» γίνονται περισσότερο συμφεροντο-
λογικοὶ παρά συναισθηματικοί. Ἡ σχέση βεσίζει-
ται σὲ ὕλικὴ ἀνταλλαγὴ χωρὶς ἰδιαίτερη συναισθη-
ματικότητα, νομιμοφροσύνη καὶ πλασματικούς συγ-
γενικούς δεσμούς, ὅπως στὴν προηγούμενῃ φάση.

β) Ἡ ἔκτασις τῆς σχέσεως ἐπίσης περιορίζεται
αἰσθητὰ. Δὲν καλύπτει ἡ σχέση κάθε ἀνάγκη τοῦ
«πελάτη» ἀλλὰ μόνον ἕνα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀναγ-
κῶν καὶ μ' ἕνα καθαρὰ ἐπιχειρηματικὸ τρόπο.

γ) Ἡ χρονικὴ διάρκεια ἐπίσης περιορίζεται. Ἐνῶ
προηγούμενως ἡ σχέση διαρκοῦσε μέχρι τὸ φυσικὸ
τέλος τῶν δύο μερῶν, τώρα ἀνικανότητα τοῦ προ-
στάτη νὰ προμηθεύσῃ τὰ ζητούμενα ἀγαθὰ καὶ ὕπρε-
σιες σημαίνει τὸ τέλος τῆς σχέσεως. Καὶ καθὼς
ἡ βάση τῶν πηγῶν δυνάμεως τοῦ καινούργιου «προ-
στάτη» (βουλευτῆ ἢ ὑπουργοῦ) εἶναι τὸ ἀξίωμα ποὺ
κατέχει, ἕνα γεγονός, ὅπως ἡ ἥτις του στὶς ἐκλογὰς
ἢ ἡ ἐκπτώσις του ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του, σημαίνει τὸ τέ-
λος τῶν δυνατοτήτων ἀνταλλαγῆς, καὶ τότε οἱ μεσά-
ζοντές του καὶ οἱ «πελάτες» του τὸν ἐγκαταλείπουν
σὲ ἀναζήτησιν ἄλλου προσοδοφόρου «προστάτη».

δ) Τὸ περιεχόμενο, ἀκόμα, τῆς ἀνταλλαγῆς ἀλλά-
ζει. Ἐνῶ προηγούμενως ὁ πελάτης ἀνταπέδιδε μὲ
οἰκονομικά ἀγαθὰ ἢ στρατιωτικὰς ὕπηρεσιες, τώρα
ἡ κυριώτερη πηγὴ του εἶναι ἡ ψήφος, ἐνῶ ὁ προ-
στάτης προσφέρει περισσότερο ὕπηρεσιες (διορι-
σμούς, μεσολάβησις κ.ἄ.) παρά συγκεκριμένα ἀγαθὰ.

ε) Τελικὰ τὸ στοιχεῖο τῆς καταπίεσεως ἢ καὶ βίας
στὴν σχέση ἐλαχιστοποιεῖται ἢ καὶ ἐξαφανίζεται.

Γενικά, ἡ κατάσταση σ' αὐτὴ καὶ τὴν ἀκόλουθον
φάσιν (Β2) ἀποδίδεται πολὺ σωστὰ ἀπὸ τὸν Gunther
Roith, ὅταν γράφῃ: «Αὐτὸς ὁ τύπος τῆς σχέσεως...
δὲν ἀπαιτεῖ καμιά πίστη στὰ προσωπικά προσόντα
τοῦ «προστάτη», ἀλλὰ εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδε-
μένος μὲ ὕλικὲς ἀνταμοιβὰς καὶ πρῶτοβουλευσις».¹

1. Ἀναφέρεται στὸν Powell, op. cit.

σχέσεις προστασίας και πολιτικά κόμματα

Σ' αυτή τη φάση (B1) τα πολιτικά κόμματα έχουν δομή και περισσότερη οργάνωση από ό,τι στην προηγούμενη, αν και δεν είναι «τά κόμματα μαζών» (mass parties) της επομένης φάσεως (B2). Έχουν δομή, ήγέτη, κάποια οργάνωση, κυρίως την περίοδο των εκλογών, και διατηρούν παραρτήματα στις πόλεις, που δραστηριοποιούνται λίγο πριν τις εκλογές για να αδρανήσουν πάλι μετά το όποιο εκλογικό αποτέλεσμα. Δεν υπάρχουν μέλη του κόμματος, και η κεντρική κομματική οργάνωση ελέγχεται σε μεγάλη έκταση, αν όχι εντελώς, από τους βουλευτές του κόμματος, που διατηρούν ακόμη ένα βαθμό ανεξαρτησίας και πιστεύουν ότι είναι ίσοι μεταξύ τους και ότι μπορούν ν' αποφασίζουν στην αυτή βάση για τη γραμμή του κόμματος. Η εκλογική τους δύναμη στηρίζεται σ' ένα ευρύτατο σύστημα πατρωναρίσματος, με ένα δίκτυο μεσαζόντων και ένα μεγάλο αριθμό ομάδων πελατών (clientele clusters). Το σύστημα το διατηρούν με τη διανομή των αγαθών του κράτους, τα όποια αποσπούν από την κυβέρνηση απ' ευθείας (αν ανήκουν στο κόμμα ή το συνασπισμό που κυβερνά) ή μέσω των επαφών τους με βουλευτές των άλλων κομμάτων και γραφειοκράτες. Το γεγονός ότι οι βουλευτές έχουν τη δική τους τοπική βάση (ανεξάρτητη τις πιο πολλές φορές από ιδεολογικά σχήματα) τους κάνει απρόθυμους να υπακούσουν στην κομματική πειθαρχία και όταν αντιμετωπίζουν την εκλογή ανάμεσα στο κόμμα και σε κυβερνητικό αξίωμα (που αδιάγει τις πηγές δυνάμεως τους) πολλές φορές προτιμούν το αξίωμα, εγκαταλείποντας το κόμμα τους. Η εκλογή τους αυτή στηρίζεται σε δύο παράγοντες. Πρώτο, πιστεύουν ότι η ύπαρξη προσωπικής τοπικής δυνάμεως τους ανεξαρτητοποιεί από την κομματική πειθαρχία και, δεύτερο, πιστεύουν ότι αυτό που πράγματι έχει σημασία είναι η ικανοποίηση της πελατείας τους και όχι η επιβίωση του κόμματος, και ότι όσο χρόνο μπορούν να προσφέρουν υπηρεσίες στους «πελάτες» τους θα «έπαιζουν» κάθε αποστασίας.

Τα κόμματα σ' αυτή τη φάση (B1) στερούνται ιδεολογικής ομοιογένειας και προγράμματος. Η πολιτική τους στηρίζεται στους συμβιβασμούς και προσπαθούν να διατηρήσουν και να επαυξήσουν την «πελατεία» τους με το να είναι ιδιαίτερα «πραγματιστικά» στους σκοπούς τους και τη στρατηγική τους, όπως παρατηρεί ο Powell.¹

Τρίτη Φάση ('Υπο-Φάση B2)

Σ' αυτή την τελευταία φάση εξελίξεως του patronage, τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν πιο πάνω παραμένουν τα ίδια παρ' ό,τι παρουσιάζονται πε-

ρισσότερο έντονα. Η «ένταση» της σχέσεως μειώνεται ακόμη περισσότερο και οι δεσμοί γίνονται καθαρά «εργαλειικοί». Η διάρκεια της σχέσεως επίσης μειώνεται και η έκτασή της είναι πιο περιορισμένη. Σ' αυτή τη φάση σημασία έχει όχι τόσο ο μετασχηματισμός της «πελατείας», όσο κυρίως ο μετασχηματισμός του «προστάτη». Κύριο χαρακτηριστικό της Φάσεως B2 είναι η δημιουργία ή η μεταλλαγή των υπάρχοντων κομμάτων σε κόμματα μαζών. Η δομή του κόμματος γίνεται πιο στέρεη, εμφανιστική δίνεται στην οργάνωση, τα τοπικά παραρτήματα αναπτύσσουν μεγαλύτερη δραστηριότητα, ο ιδεολογικός χαρακτήρας ενισχύεται και η δύναμη των βουλευτών εξασθενεί. Έτσι η σχέση προστασίας εισέρχεται στη φάση αυτού που ο Weingrod χαρακτηρίζει σαν «κομματικό patronage» (party-directed patronage) παρ' ό,τι ο Weingrod χρησιμοποιεί τον όρο στην ευρύτερη σημασία του, έτσι που να περιλαμβάνει και τη Φάση B1.

Δεν είναι πλέον «προστάτης» ο βουλευτής, αλλά το ίδιο το κόμμα, καθώς η κρατική παρέμβαση στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας εντείνεται. Οι παλιοί προστάτες-μεσάζοντες έχουν εξεφάνισθη ή μετατραπεί σε μεσάζοντες, ενώ το κόμμα παρέχει την προστασία του μέσω της οργάνωσής του, των τοπικών παραρτημάτων, καθώς και των «αίχμαλτων» οργάνωσεων όπως είναι οι εργατικές ενώσεις και οι θρησκευτικές, εκπαιδευτικές, κοινωνικές οργανώσεις.

Για λόγους εκλογικής στρατηγικής και παρά τις διακηρύξεις για την ύπαρξη ανάγκης κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού, τα κόμματα ακόμη και το μαζικό τύπου αναγκάζονται να χρησιμοποιούν τις διαθέσιμες πηγές στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν πολιτική δύναμη. Σε χώρες όπου οι σχέσεις προστασίας αποτελούν βασικό στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας της κοινωνίας, είναι ευκολότερο για τα κόμματα να εργάζονται μέσα στο υπάρχον σύστημα παρά να το διαλύσουν και να το αντικαταστήσουν με κάτι άλλο.

Τα πολιτικά κόμματα αντιμετωπίζουν δύο περιπτώσεις:

“Η να απορροφήσουν το παλιό σύστημα πελατείας αναλλοίωτο και να το χρησιμοποιήσουν σαν τοπική βάση εκλογικής υποστήριξης (όπως συμβαίνει στη Ν.Α. Ασία, βλ. άρθρο του Scott).

“Η να αντικαταστήσουν τους παλιούς δεσμούς με νέο σύστημα προστασίας που πηγάζει από το κόμμα και διαχέεται μέσω των δευτερογενών οργάνωσεων των ψηφοφόρων-πελατών. Αυτή είναι η περίπτωση της Ιταλίας (βλ. άρθρο του Graziano).

Αυτή η εξέλιξη δημιούργησε επίσης μία καινούργια κατάσταση στις σχέσεις κόμματος και βουλευτών. Το κόμμα έγινε ο κυριώτερος «προστάτης» και πηγή όφελών, και οι βουλευτές είδαν τη δύνα-

1. Powell, op. cit., σ. 533.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

μή τους να επιβάλλουν προστασία να περιορίζεται, και αντίθετα την εξάρτησή τους από το κόμμα, σχετικά με τη συνέχιση των παροχών στους ψηφοφόρους τους, να αυξάνει.

Στόν υποβιβασμό του βουλευτή από «προστάτη» σε απλό μεσάζοντα ανάμεσα στο κόμμα (κυβέρνηση) και τον πελάτη-ψηφοφόρο έπαιξε ρόλο ένας βασικός παράγοντας που θα ήταν αδύνατο να παραβλεφθεί: ο μετασχηματισμός της ίδιας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Όπως πολύ καθαρά απέδειξαν οι G. Barraclough και B. Φίλιας (στά έργα τους *Εισαγωγή στη σύγχρονη ιστορία και Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού, αντίστοιχα*), η μετατροπή των χαλαρών πολιτικών οργανισμών σε πανίσχυρες κομματικές μηχανές με τη συμμετοχή των μαζών, με τη μονιμότητα και συνέχεια της οργάνωσης και την επιβολή της κομματικής πειθαρχίας, εξασθένησε τη λειτουργία και σημασία του κοινοβουλίου και το μετέτρεψε από χώρο όπου «στό παρελθόν ο πολιτικός συμβιβασμός ήταν η απόληξη μιάς διαμάχης που διεξήγεται μέσα σε αυτό το χώρο και μιάς απόφασης που διευρυνόταν μέσα στους κόλπους του σώματος» (Φίλιας), σε ένα τόπο όπου «συνυπονοούνται αόσιμα έλεγχοι κομματικοί αντιπρόσωποι για να επικυρώσουν αποφάσεις που έχουν ήδη παρθή άλλοι» (Barraclough). Έτσι, η αυτοτέλεια και ανεξαρτησία του βουλευτή μειώνεται αποφασιστικά. Απλώς εκτελεί εντολές ψηφίζοντας, δηλαδή το κόμμα του αποφασίζει.

Και έρχεται ένα ακόμη γεγονός (άμεση συνάρτηση των ανωτέρω), που το επισημαίνουν οι εν λόγω συγγραφείς, να αποδυναμώνει το ρόλο αυτό ακόμη περισσότερο: ο δημοψηφισματικός χαρακτήρας της

εκλογής. Ο ψηφοφόρος, ψηφίζοντας, έχει σαν κριτήριο βασικό το κόμμα και κυρίως το πρόσωπο του κομματικού ηγέτη που προτιμά για κυβερνήτη του. Η παντοδυναμία αυτή του ηγέτη (ο οποίος σε πλείστες δσες περιπτώσεις ελέγχει αποφασιστικά τον κομματικό μηχανισμό) εξασθενίζει περαιτέρω τη δύναμη του βουλευτή που η μη ένταξή του στο κομματικό ψηφοδέλτιο, σαν ποινή για την παράβαση της κομματικής πειθαρχίας, σημαίνει πιθανότατα τον πολιτικό του θάνατο.

Στο επίπεδο των σχέσεων προστασίας, όλα αυτά έχουν σαν αποτέλεσμα το ότι ο βουλευτής, απογυμνωμένος από κάθε προσωπική πηγή δύναμης, μετατρέπεται σε απλό μεσολαβητή, μεταφορικά των αιτημάτων των ψηφοφόρων-πελατών στους φορείς του κομματικού μηχανισμού ή της κυβέρνησης (που πολλές φορές ταυτίζονται) προς επίλυση.

Επίσης ενδιαφέροντα είναι μια παράπλευρη εξέλιξη του ίδιου του κόμματος. Όπως είδαμε, το κόμμα μετασχηματίζεται από κόμμα βουλευτών σε κόμμα μαζών. Αλλά καθώς είναι υποχρεωμένο να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στους παλιούς δεσμούς πελατείας, μετατρέπεται, όπως γράφει ο Grazziano, «λιγότερο σε ένα κόμμα μαζών και περισσότερο σε κόμμα μαζικής διανομής προστασίας (mass patronage party)». Αλλά δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός της εκλογικής στρατηγικής αλλά επίσης και στην προσπάθεια του κόμματος να αλλάξει τη δομή του, με την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση ανθρώπων ξεπερασμένης νοοτροπίας: και έτσι, το κόμμα αυτό, με

1. Grazziano, «Patron-Client Relations in Southern Italy», *European Journal of Political Research*, 1973, σ. 24.

τὸ νὰ ἀπευθύνεται σὲ ἀνθρώπους συνηθισμένους σὲ αἰῶνες «προστασίας», χωρὶς νὰ προσπαθῇ νὰ τροποποιήσῃ τὸν πολιτικὸν τοὺς χάρτη (political map), ἀπλῶς δόγηγῃ τὴ σχέση σὲ μιὰ νέα φάση χωρὶς νὰ τὴν ἐξαφανίσῃ.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

σχέσεις προστασίας—πολιτικὴ ἀνάπτυξη καὶ πολιτικὰ κόμματα

Προτὺ προχωρήσουμε στὸ 3ο καὶ τελευταῖο μέρος τῆς ἐργασίας, θὰ ἦταν ἀναγκαῖο καὶ ἐνδιαφέρον ταυτοχρόνα νὰ ἐξετάσουμε τὴν σχέση ἀνάμεσα στοὺς δεσμοὺς προστασίας καὶ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη καθὼς καὶ τὶς συνέπειες ποὺ πιθανόν νὰ ἔχῃ ἡ σχέση αὐτή.

Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, οἱ ἀπόψεις καὶ γνώμες σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργικὴ ἢ δυσλειτουργικὴ ἀξία τῆς σχέσεως στὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ανάπτυξεως συγκρούονται σὲ πολλὰ σημεία. Διάσταση ὑπάρχει ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν συγγραφέων ὡς πρὸς τὶς θέσεις τους, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὶς ἀπόψεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέα. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ J. Boissevain πρὸς ἄρθρο του σχετικὰ μὲ τὴν σχέση προστασίας στὴ Σικελία.¹ Γράφει: «τὸ σύστημα τῆς 'προστασίας' ἐπιτρέπει στὸ ἄτομο νὰ ἔλθῃ σ' ἐπαφὴ μὲ ἀξιωματοῦς σὲ μιὰ προσωπικὴ βάση... αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ χωρικοὶ ἔχουν κάποιο τρόπο ἐλέγχου τῶν σκληρῶν δυνάμεων ποὺ τοὺς περιβάλλουν. Ὅχι μόνον (ἡ σχέση) προσφέρει προστασία καὶ διευκολύνει τὴν ἐπικοινωνία ἀλλὰ ταυτοχρόνα ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἄνοδο σὲ μιὰ 'στρωματωμένη' κοινωνία».² Ὅμως ὁ ἴδιος συγγραφέας στὴν ἐπομένη σελίδα ἀντιτίθεται στὴ σχέση γράφοντας: «Ἐνὰ σύστημα 'προστασίας' μπορούμε νὰ τὸ παρομοιάσουμε μὲ τὸν παρασιτικὸ κισσὸ ποὺ πλέκεται στὸν κορμὸ ἐνὸς δένδρου... ἡ σχέση προστασίας ἐξασθενίζει τὴν κυβέρνησιν. Ὅδηγεῖ στὸ νεποτισμὸ, τὴ διαφθορά, καὶ ἐξασθενίζει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου».³

Ἀλλὰ πῶς μπορούν τέτοιες ἀλληλοσυγκρουόμενες παρατηρήσεις καὶ ἐκτιμήσεις σὰν τὶς παραπάνω νὰ ἐξηγηθοῦν; Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τῆς σχέσεως; Ὁ Powell στὸ ἄρθρο του ὑποστηρίζει τὴ θέση ὅτι ὀρισμένα παραδοσιακὰ στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς κοινότητας, ὅπως ἡ «προστασία», ἀποκοτύν μεγαλύτερη καὶ ὄχι μικρότερη σημασία, ὅταν ἐπέρχωνται σὲ μιὰ ἀγροτικὴ χώρα οἱ ἐκσυγχρονιστικὲς ἀλλαγές. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν M. Weiner ὡς ἑξῆς: «μέσω τῆς χρήσεως τῆς προστασίας, οἱ

κομματικοὶ ἐκπρόσωποι χρησιμεύουν σὰν δεσμὸς ἀνάμεσα στὸν χωρικὸ καὶ στὸν πολὺπλοκο διοικητικὸ καὶ κυβερνητικὸ μηχανισμό».⁴

Ὁ κυριώτερος ὁμως ὑποστηρικτὴς τῆς λειτουργικότητας τῆς σχέσεως εἶναι ὁ Weingrod ποὺ υποστηρίζει τὴ θέση ὅτι τὸ *patronage* ποὺ χρησιμοποιοῦται ἀπὸ τὸ κόμμα «ἐκτελεῖ μιὰ μεσολαβητικὴ λειτουργία καὶ ἐνεργεῖ γιὰ τὴν ἐξασθένισιν τῆς κοινωνικῆς ἀπομονώσεως καὶ τὴ δημιουργία ἐνὸς εἶδους περιφερειακῆς ἢ ἐθνικῆς ὁλοκληρώσεως»,⁵ καὶ ποὺ προτείνει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ «ικανότητα ἀπονομῆς πηγῶν προστασίας μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνοίγει καινοὺς λεωφόρους στὴν κοινωνικὴ κινητικότητα καὶ ἀνατιτρέπει πολιτικὰ ταλέντα· μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ σχέση μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ φάση αὐτοῦ ποὺ ὁ Spinto ὀνομάζει, ἡ ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς σὲ καινοὺς ὁρίζοντες».⁶

Προφανῶς ὁ Weingrod, καθὼς καὶ ἄλλοι πολιτολόγοι ποὺ μελέτησαν τὸ φαινόμενο καὶ κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκτελεῖ χρήσιμες λειτουργίες, διαπράττουν τὸ σφάλμα τῆς ὑπερεκτιμήσεως τῆς βραχυχρόνιας σημασίας ἐνὸς φαινομένου χωρὶς νὰ προσπαθοῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν σημασία του γιὰ τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της μακροπρόθεσμα. Δὲν παίρνουν ὑπ' ὄψιν τοὺς τὸ γεγονός ὅτι ἡ «προστασία» γίνεται τμήμα τῆς πολιτικῆς κοινότητας καὶ ὅτι μέσω τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας καὶ τῆς ἀστικοποιήσεως μπορεῖ νὰ μεταφερθῇ ἀπὸ τὰ χωριά στὰ ἀστικά κέντρα καὶ ἔτσι νὰ ὑποβοηθήσῃ τὴ δημιουργία ἀστικῆς «πελατείας». Ἡ προστασία, τότε, εἶναι πῶς ἐκλεπτυσμένη καὶ πολὺπλοκη, ὅμως λειτουργεῖ βασικὰ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἔχει τὶς ἴδιες συνέπειες γιὰ τὸ πολιτικὸν σύστημα.

Ἐπίσης ὁ «ἐπιμεριστικὸς» χαρακτήρας τοῦ φαινομένου καὶ ἡ αἰχμαλωσία τῶν δευτερευουσῶν ὀργανώσεων ἀπὸ κόμματα «προστάτες» (ὅπως στὴ Φάση B2) ἔχει σοβαρὰς καὶ βαρύνουσες συνέπειες γιὰ τὴν πολιτικὴν ἀνάπτυξιν, ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Grazziano (καὶ σωστὰ κατὰ τὴ γνώμη μας, κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητα). Ὁ Grazziano πιστεῖται ὅτι «οἱ αἰχμάλωτοι» δευτερευούσας ὀργανώσεις ἐκτελοῦν τὴ λειτουργία τῆς «συνανθρώσεως καὶ ἐπεξεργασίας συμφερόντων» ἀνεπαρκῶς, ἀφοῦ ὁ ἐπιμεριστικὸς χαρακτήρας τῶν παρελθόντων μεταβάλλει τὶς ὀργανώσεις αὐτὲς σὲ ομάδες ποὺ δὲν ἐνεργοῦν γιὰ τὴν προβολὴν τῆς μαζικῆς καὶ ὀργανωμένων αἰτημάτων. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει γιὰ οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς «1) δὲν ἀντιπροσωπεύουν κατηγορικὰ συμφέροντα ἀλλὰ ἀσκοῦν πίεσιν γιὰ τὴν ἐπίλυση ἐπιμεριστικῶν αἰτημάτων ἀτόμων, 2) δὲν ἀκολουθοῦν κανονικὲς διαδικασίες γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν συμφερόντων καὶ αἰτημάτων, ἀλλὰ μάλλον γί-

1. J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, 1966, σσ. 19-31.

2. *Op. cit.*, σ. 29.

3. *Op. cit.*, σ. 30.

4. M. Weiner, ἀναφέρεται στὸν Weingrod, *op. cit.*, σ. 384.

5. Weingrod, *op. cit.*, σ. 385.

6. *Ibid.*, σ. 400.

7. *Op. cit.*, σσ. 25-26.

νεται συναγωνισμός ανάμεσα σὲ ἀνεπίσημες ομάδες ποὺ προσπαθοῦν νὰ προωθήσουν τὶς ἀπαιτήσεις τους, καὶ 3) προβάλλουν τὶς ἀπαιτήσεις αὐτὲς μὲ μὴ ἐνοποιημένη μορφή πρὸς βουλευτὲς γραφειοκράτες κ.ἄ. μᾶλλον, παρὰ πρὸς τὶς γραφειοκρατικὲς δομὲς ὅπου ἀνήκουν»¹ καὶ σὰν εὐλογία συνέπεια διαστρέφουν σημαντικὰ τὴ λειτουργία «συνθέσεως καὶ ἐνοποιήσεως συμφερόντων» ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελοῦν τὰ κόμματα.

Μιὰ ἄλλη θεώρηση τῆς λειτουργικότητος ἢ δυσλειτουργικότητος τοῦ φαινομένου διατυπώνεται σὲ ἓνα ἄρθρο τῶν Lemarchand καὶ Legg,² ὅπου προβάλλεται ἡ θέση ὅτι τὸ φαινόμενο πρέπει πάντοτε νὰ ἐξετάζεται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ὑπάρχουσες δυνάμεις καὶ δομὲς τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία παρατηρεῖται. Μιὰ βασικὴ διάκριση εἶναι αὐτὴ ποὺ βασίζεται στὸ κριτήριό τοῦ ἂν ἡ κοινωνία εἶναι pluralistic ἢ plural (Pl. διάκριση στὸ *Politics in Plural Societies* τῶν Rabushka καὶ Shepsle). Σὲ μιὰ «πλουραλικὴ (plural) κοινωνία», γράφουν οἱ Rabushka καὶ Shepsle, «ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα τῶν σχέσεων προστασίας, δημιουργεῖ μιὰ σοβαρὴ πόλωση τῶν ἐθνότητων ποὺ κάποτε ὀδηγεῖ σὲ ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις»³ ἀφοῦ δεῖναι σαφὲς ὅτι ὅπου οἱ διαχωρισμοί, ἐθνικοὶ ἢ πολιτιστικοί, εἶναι ὄχι μόνον ὀξεῖς καὶ διαρκεῖς ἀλλὰ καὶ τείνουν νὰ συμπιέτουν μὲ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν συστημάτων «πελατείας», οἱ πιθανότητες νὰ ἐπεκταθοῦν τὰ δίκτυα πελατείας πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν ἐθνότητων εἶναι ἐλάχιστες. Ἐλάχιστες εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ πιθανότητες τοῦ συστήματος «πελατείας» νὰ προωθήσῃ τὴν ἐπέκτασιν τῶν κρατικῶν δομῶν σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο»⁴ Αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ συνύπαρξιν «πρωτογενῶν» ταυτίσεων (ὅπως κάστες, φυλὲς ἢ ἐθνικοὶ καὶ τοπικοὶ δεσμοί) μὲ δεσμοὺς βασισμένους στὸ σύστημα τῆς «πελατείας», ποὺ συχνὰ ὀδηγεῖ σὲ μονομερῆ διανομὴ τῆς προστασίας, ἔτσι ποὺ νὰ ἐπαυξάνονται οἱ κεντροφύγες τάσεις στὴν κοινωνία.

Ἐπίσης δεσμοὶ προστασίας καὶ παραδοσιακὰ *patronage* groups μὲ ἰσχυρὲς βάσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες μποροῦν νὰ παρεμποδίσουν τοὺς ἀναπτυξιακοὺς στόχους καὶ πιθανὸν νὰ συγκροτηθοῦν (πολλὲς φορές μ' ἐπιτυχία) μὲ προοδευτικοὺς πολιτικοὺς καὶ γραφειοκράτες, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰ εὐρεία σύγκρουσιν καὶ πολιτικὴ κρίσις. Οἱ Lemarchand καὶ Legg ἀποδίδουν σὲ τέτοιου εἶδους καταστάσεις κάποια εὐθύναν γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος νὰ ξεπεράσῃ μὲ ἐπιτυχία ἀναπτυξιακὰ κρίσεις.⁵

Μιὰ ἀκόμη συνέπεια τῶν σχέσεων προστασίας μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ παρεμπόδιση τῆς σωστῆς λειτουργίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ὁ Tarrow νὰ παρατηρῇ ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Ἰταλίας συμβιβάζεται μᾶλλον μ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν παρὰ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀλλάξῃ, διακινδυνεύοντας τὴν ἀπώλεια πολυτίμων ψήφων.⁶

Συμπερασματικὰ μπορεῖ νὰ λεχθῇ ὅτι ἀκόμα καὶ ἂν ἡ σχέση προστασίας ὑπῆρξε λειτουργικὴ σὲ μιὰ ὀρισμένη περίοδο σὲ μιὰ χώρα, ἡ συνέχισιν αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν δεσμῶν βάζει σὲ κίνδυνον ὄχι μόνον τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμα τὴν ὑπαρξὴ τῆς χώρας. Ὅπως γράφει ὁ Frankel, «ἡ πολιτικὴ τῆς προστασίας ἔχει πάψει νὰ εἶναι λειτουργικὴ γιὰ τὸ ἰνδικὸ πολιτικὸ σύστημα—ἐὰν ποτὲ ὑπῆρξε. Ἡ συνέχισίς της κάτω ἀπὸ τὶς τωρινὲς συνθήκες θὰ καταλήξῃ στὴν ὀριστικὴ κατάρρευσιν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος διακυβερνήσεως τῆς χώρας».⁷

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

σχέσεις προστασίας στὴν Ἑλλάδα

Παρ' ὅτι μιὰ ἐκτεταμένη ἔρευνα καὶ παρουσίαση τῶν σχέσεων προστασίας στὴν Ἑλλάδα εἰς τοπικὸ ἢ ἐθνικὸ, πολιτικὸ ἢ ἔξω-πολιτικὸ ἐπίπεδο, θὰ ἀπαιτοῦσε περισσότερο χῶρο ἀπὸ ὅτι ἐπιτρέπεται σὲ μιὰ σύντομὴ ἐργασία σὰν αὕτη, θὰ ἦταν ἀναμφίβολα ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε σύντομα, μὲ βάση τὴν ὑπάρχουσα κατὰ τὸν χρόνον καὶ τόπο τῆς συγγραφῆς τῆς ἐργασίας βιβλιογραφία, τοὺς δεσμοὺς προστασίας στὴν Ἑλλάδα.

Γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ αὐτὴ ἡ σύντομη ἐξέταση, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ διατυπώσουμε τὴν ἀκόλουθον θέσιν ποὺ βασίζεται στὴν παραπάνω γενικὴ ἀνάλυσιν τῶν σχέσεων προστασίας.

Θέση: Οἱ δεσμοὶ *patronage*, ποὺ δημιουργήθηκαν πρὶν ἀπὸ αἰῶνες, διατηροῦνται στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα μιᾶς χώρας, διαβρᾶνουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ κράτους καὶ ἐνσωματώνονται στὴν πολιτικὴ κοινότητα τῆς κοινωνίας. Αὐτοὶ οἱ δεσμοὶ ἀκολουθοῦν τὴν κίνησιν τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ὑπαίθριον καὶ τὰ χωριὰ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, δηλητηριάζοντας τὶς δευτερεύουσες ὁργανώσεις καὶ τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ἐπιβραδύνοντας τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία.

Ὁ Keith Legg γράφει στὸ βιβλίον του, *Politics in Modern Greece*, τὰ ἀκόλουθα: «Σίγουρα τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδος

1. Ibid., σ. 27.

2. Lemarchand and Legg, «Political Clientelism and Development», *Comparative Politics*, 1972, σσ. 149-179.

3. Op. cit., σ. 173.

4. Ibid., σ. 174.

5. Ibid., σ. 177.

6. S. Tarrow, *Peasant Communism in Southern Italy* (1967).

7. Frankel, «Democracy and Political Development: Perspectives from the Indian Experience», *World Politics* XXI (1969), σσ. 448-469.

δέν είναι δυνατό νά κατανοηθῇ χωρὶς τὴ γνώση τοῦ συστήματος προστασίας. Οἱ σχέσεις προστασίας εἶναι τμήμα τῆς παραδόσεως καὶ τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας». ¹ Στὴ διάρκεια τῶν τεσσάρων αἰώνων τουρκικῆς κυριαρχίας ἦταν ἐθνικὸ γιὰ τὸν τοπικὸ προύχοντα στὴν Ἑλλάδα νά μεσολαβῇ στὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας ἐκ μέρους τῶν συμπολιτῶν του. Αὐτὸ τοῦ πρόσθετε κύρος, δύναμη, πλοῦτο, καὶ οἱ χωρικοὶ ἀποκοτοῦσαν σιγουριά καὶ ἕναν προστάτη. Αὐτὴ ἡ προστασία, μαζί με τὶς ἄλλες συνθήκες ποὺ περιγράψαμε πρὶν, στὴν Πρώτῃ Φάση, συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ προσαρμόστηκε ἐντελῶς στοὺς νέους κοινοβουλευτικοὺς θεσμοὺς ποὺ θεμελιώθηκαν τὸ 1844 καὶ ἀναπτύχθηκαν περισσότερο τὸ 1863. Τοπικοὶ προύχοντες στηρίζουν τὴν πολιτικὴ τους καριέρα στὸ δίκτυο τῶν ἀμοιβαίων συναλλαγῶν καὶ ὑποχρεώσεων (Φάση Α). Ὁ Legg γράφει ὅτι αἱ ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου ἔγινε ταυτόχρονα μὲ τὴ θεμελίωση τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Οἱ νέοι ψηφοφόροι συνδέθηκαν μὲ τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες ὄχι μὲσω συγχρόνων δεσμῶν (ὀργανώσεις, κτλ.), ἀλλὰ μὲσω ἀμοιβαίων υποχρεώσεων. Ἐτσι, οἱ πολιτικὲς φόρμες καὶ πρακτικὲς στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἄλλες ἐπεκτάσεις τῶν τοπικῶν σχέσεων προστασίας ποὺ κυριαρχοῦσαν τὸν καιρὸ τῆς θεμελιώσεως τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Ἡ παραχώρηση δικαιώματος ψήφου σ' ὅλους τοὺς ἐνῆλικους ἄνδρες ἐνίσχυσε τὶς παραδοσιακὰς δομὲς προστασίας, ἀφοῦ οἱ ψῆφοι μπορούσαν εὐκόλως ν' ἀνταλλαγῶν μὲ προσωπικὰ «ρουφετία». ² Αὐτὸ ὡδήγησε στὴν κατάσταση ποὺ περιγράψαμε πρὶν πάντως στὴ Φάση Α, ἀφοῦ ἀκάθε σημαντικὴ πολιτικὴ φυσιογνωμία εἶχε μία ἰσχυρὴ βάση καὶ ἦταν θεμελιωμένη πάνω σὲ δεσμοὺς προστασίας στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο. Στὴν κοινοβουλευτικὴ ζωὴ μετὰ τὸ 1862 τὰ κόμματα ἦσαν ἀπλὲς ομάδες ποὺ ἐπαίρναν τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τους καὶ τοὺς ἰδρυτὲς τους· ὑπῆρχε ἐλάχιστὴ συνοχὴ καὶ καθόλου συνέχεια». ³ Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 19ου αἰῶνα ἐπέξησαν ὅλων τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων ἀλλαγῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας χάρις τῇ συνέχειᾳ τῆς κουλτούρας τῆς χώρας, γεγονὸς ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία παραμένει ἀγροτικὴ μὲ περίπου τὸ 65% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νῆς νὰ ζῇ στὰ χωριά καὶ τὶς μικρὲς πόλεις. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ εἶναι πολὺ ἰσχυροὶ καὶ ἡ προστασία παίζει μεγάλο ρόλο στὶς καθημερινὲς δραστηριότητες τοῦ κοινοῦ (Ἑλλῆνα (βλ. τὸ *Area Handbook for Greece*, ἔκδοση τοῦ Foreign Area Studies of the American Institute). Ἡ ζοὴ στὰ χωριά φέρνει τοὺς χωρικοὺς σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν κεντρικὴ

ἐξουσία καὶ τὴ γραφειοκρατία πολλὰς φορὲς, καὶ ὁ μόνος σχεδὸν τρόπος ἐπιλύσεως τῶν προβλημάτων τους εἶναι ἡ μεσολάβηση τοῦ «προστάτη» γιὰ τὸν Ἕλληνα πιθανὸς «προστάτης» δέν εἶναι τόσο ὁ δημόσιος ὑπάλληλος, ὅσο ὁ τοπικὸς προύχοντας καὶ κυρίως ὁ δικηγόρος καὶ ὁ παπᾶς. Τὸ ἐπαγγέλμα τοῦ δικηγόρου ἐκτιμᾶται ἰδιαιτέρα στὴν Ἑλλάδα, καὶ λόγω τῶν ἐπαφῶν του μὲ τὴν ἐξουσία θεωρεῖται πολὺτιμος προστάτης γιὰ τοὺς χωρικοὺς. Ἡ σημασία τοῦ ἐπαγγέλματος γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ἰδίως τῶν δυνατοτήτων προστασίας ποὺ συνεπάγεται, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν δικηγόρων στὸ Κοινοβούλιο τὰ τελευταῖα 50 χρόνια. Κατὰ μέσο ὄρο, 45% τῶν μελῶν τῆς Βουλῆς ὑπῆρξαν ἐνεργοὶ δικηγόροι. «Ὁ δικηγόρος ἐξ αἰτίας τοῦ ἐπαγγέλματός του ἔχει ἐκεῖνες τὶς ἰδιότητες ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ τὴ δημιουργία πολιτικῆς βάσεως. Ὅταν ἕνας χωρικός ἀναζητᾷ ἕναν προστάτη, τὸ πρὶν πιθανὸ εἶναι νὰ διαλέξῃ ἕνα δικηγόρο», γράφει ὁ Legg. ⁴

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σὲ μεγάλῃ ἔκτασι ἀστικοποίηση εἶναι σχετικὰ σύγχρονο φαινόμενο στὴν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα τὸ ὅτι συντελεῖται μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ θὰ μπορούσε εὐκόλως νὰ χαρακτηρισθῇ σὰν ὑπαίθρωπος τῶν πόλεων, διατηρεῖ τὴν περὶ ἑκτατοῦ τοῦ *patronage* ζωντανὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ. Γενικὰ οἱ δεσμοὶ προστασίας ἔχουν ρίζες στὴν Ἑλλάδα, καὶ στὴν ὑπαίθρο καὶ στὶς πόλεις. Ἡ ἔκτασι τῶν δεσμῶν αὐτῶν καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελοῦν τμήμα τῆς κουλτούρας τῆς χώρας ἀποδεικνύονται στὴ σπουδαία ἐργασία τοῦ Campbell, *Honour-Family and Patronage*.

Φυσικὰ, αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ σημασία καὶ ἐπίδραση τῆς σχέσεως στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας, καὶ ἰδιαίτερα στὰ πολιτικὰ κόμματα. Εἶδμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα, στὸν 19ο καὶ ἕνα μέρος τοῦ 20ου αἰῶνα, κυβερνήθηκε ἀπὸ κόμματα ποὺ ἦσαν κυρίως ἀθροίσματα τοπικῶν προυχόντων ποὺ βασίζον τὴ δύναμὴ τους στὶς σχέσεις προστασίας. Ἀπὸ τὸ 1931 καὶ ὕστερα, ἡ κατάσταση μοιάζει μ' αὐτὴ ποὺ περιγράψαμε σὰν Ὑπό-Φάση Β1.

Δέν ὑπῆρχαν κόμματα μαζῶν οὔτε κομματικὴ ὀργάνωση ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ περίοδο, παρ' ὅτι ὑπῆρχε κάποια συνοχὴ ἀνάμεσα στοὺς βουλευτὲς κάθε κόμματος καὶ ἕνα κάποιο ἰδεολογικὸ ὄραμα (ἂν καὶ πολὺ χαλαρό). Ὅπως γράφει ὁ Legg, «Ὅσο μεγαλύτερο μέρος τους, οἱ ἑλληνικὲς κομματικὲς δομὲς δέν φθάνουν μέχρι τὸ τοπικὸ ἐπίπεδο. Ἐὰν ὑπάρχουν πολιτικὲς ὀργανώσεις (στὴν περιφέρειαν), αὐτὲς συνήθως εἶναι οἱ ομάδες ἀελατῶν τῶν τοπικῶν προυχόντων ἢ μεμονωμένων βουλευτῶν. Ἡ ἐκλογικὴ ἀπόφασις τοῦ ψηφοφόρου βασικὰ στηρίζεται στοὺς προσωπικοὺς δεσμοὺς του μὲ κάποιον τοπικὸ ἡγέτη, καὶ δέν ἀποκλείεται νὰ ἀγνοῇ

1. K. Legg, *Politics in Modern Greece* (1969), σ. 33.

2. Ibid., σ. 126.

3. Ibid., σ. 126.

4. Ibid., σ. 280.

τὴν κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα τὴν ὁποία τελικὰ ἡ ψήφος του θὰ στηρίξη. Σὰν ὁπαδοὶ κάθε κομματικῆς ὁμάδας ὑπολογίζονται οἱ ψηφοφόροι ποὺ ὑποστήριξαν τὴν κάθε μία στὶς τελευταῖες ἐκλογές».¹

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς ἢ τοὺς ὑποψηφίους βουλευτὲς εἶναι ἀπελευθερωμένοι ἀπὸ ἱδεολογίες καὶ ἀφηρημένες ἀρχές. Τὸ βραβεῖο εἶναι ὁ ὑποχρηστικὸς θάκος. Καὶ εἶναι βραβεῖο, γιὰτὶ οἱ κυβερνητικὲς πηγές ποὺ ἐλέγχει μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν εὐκόλα γιὰ ἐνίσχυση τῆς ἐκλογικῆς βάσεως. Ἄν ὁ βουλευτὴς δὲν κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἕνα ὑπονομιὰ ἀξίωμα ἢ τουλάχιστον νὰ βρισκεται σὲ ἀντίστοιχες σχέσεις μὲ κάποιον ποὺ κατέχει ἕνα τέτοιο ἀξίωμα, ἡ προσωπικὴ ἐκλογικὴ του δύναμη θὰ ἐξασθενήσῃ, ἀφοῦ οἱ ὑποστηρικτὲς του θὰ ἀνεζητήσουν κάποιον περισσότερο προσοδοφόρο καὶ ἰσχυρὸ προστάτη. Πολὺ χαλαροὶ ἐπίσης εἶναι οἱ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τὸν ἡγέτη τοῦ κόμματος μὲ τοὺς βουλευτὲς του. Ὁ κομματικὸς ἡγέτης προσπαθεῖ νὰ μετατρέψῃ τὸ κόμμα σὲ προσωπικὸ του ὄργανο, ἐνῶ οἱ βουλευτὲς του προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν ἢ καὶ νὰ ἐπαυξήσουν τὶς πολυαρχικὲς δομὲς τοῦ κόμματος. «Τὰ κυριώτερα κόμματα δημιουργήθησαν μέσα στὸ Κοινοβόλιο, καὶ οἱ πρὸ σημαντικὲς φυσιογνωμίες στὰ κόμματα αὐτὰ εἶναι βουλευτὲς μὲ ἀκλόνητὴ ἐκλογικὴ βάση στὶς περιφέρειές τους. Ἔτσι, ἡ κύρια φροντίδα ἐνὸς βουλευτῆ εἶναι ἡ διατήρηση τῆς θέσεώς του. Σὰν ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴν κοινοβουλευτικὴ ὑποστήριξη κάποιου ἡγέτη, τοῦ προσφέρονται εὐκαιρίες ἢ ἀξιώματα ὥστε νὰ μπορῇ νὰ ἐκπληρώσῃ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν τοπικῶν «πελατῶν» του. Ὅταν τυχὸν ἦτα τοῦ κόμματός τους παρεμποδίσῃ ἢ ἀπομακρύνῃ αὐτὲς τὶς εὐκαιρίες, ἀρκετοὶ βουλευτὲς στρέφονται πρὸς τοὺς κυρίαρχους πολιτικὸς σχηματισμούς».²

Οἱ δεσμοὶ patronage ποὺ συνδέουν τὸν βουλευτὴ μὲ τοὺς «πελάτες» του εἶναι τυπικοὶ τῆς Ὑπο-Φάσεως Β1. Παρ' ὅτι βασικὰ ἐργαλειοκοί, διατηροῦν κατὰ ἀπὸ τὸν «συναισθηματικὸ» χαρακτῆρα τῆς Πρώτης Φάσεως, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῶν πολυαριθμῶν γάμων καὶ βαπτισμῶν ποὺ πραγματοποιοῦνται κάθε χρόνο. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τοῦ «συναισθηματικοῦ» χαρακτῆρα τῆς σχέσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς βουλευτῶν συνήθως κληρονομοῦν τὴν «πελατεία» τους ἀπὸ τὸν πατέρα τους ποὺ ὑπῆρξε βουλευτὴς (36,7% τῶν βουλευτῶν εἶχαν πατέρα ἢ συγγενὴ πολιτευόμενον).³ Ἐνα ἄτομο γεννιημένο σὲ μιὰ οἰκογένεια πολιτικῶν ἔχει τὴ δυνατότητα χρησιμοποίησεως τοῦ δικτύου «πελατείας» ποὺ ἔχει δημιουργηθῇ ἀπὸ ἄλλο μέλος τῆς οἰκογενείας του», γράφει ὁ Legg.⁴

Ἡ σημασία τοῦ δικτύου «πελατείας» στὴν ἑλλη-

νικὴ πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ ζωὴ γίνεταί ἀκόμα πρὶ ἐμφάνισής της ἐξετάσουμε τὰ ποσοστὰ βουλευτῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς περιφέρειες τοῦ τόπου γεννήσεώς τους (65,3%, τὸ 1964).⁵ Λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐκλογικὲς περιφέρειες εἶναι μικρές (λιγότεροι ἀπὸ 30.000 κάτοικοι), φαίνεται νὰ εἶναι εὐκόλο νὰ δημιουργηθοῦν σχέσεις προστασίας.

Μιά τελευταία παρατήρηση πρέπει νὰ γίνη, σχετικὰ μὲ τὴ «συνάρθρωση καὶ ἐπεξεργασία τῶν συμφερόντων» (interest articulation) στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ βουλευτὴς θεωρεῖται ὁ ἀνθρώπος ποὺ μπορεῖ νὰ μεσολαβήσῃ σὲ διοικητικὰ θέματα καὶ ὅχι ἐκεῖνος ποὺ θὰ προωθήσῃ πολιτικὰ αἰτήματα. Τὰ αἰτήματα ἔχουν προσωπικὴ χροιά καὶ διοχετεύονται μέσω προσωπικῶν σχέσεων σὲ συγκεκριμένα ἄτομα. Ἀπὸ τοὺς 55 βουλευτὲς ποὺ ἀπῆντησαν στὸ ἐρωτηματολόγιο τοῦ Legg, οἱ πρὸ πολλοὶ δὲν θυμόντοσαν ἀντιπροσώπων ὁργανωμένων ὁμάδων νὰ τοὺς ἐπισκέπτονται, ἐνῶ ἄλλοι, παρ' ὅτι μποροῦσαν νὰ θυμηθοῦν τέτοιες ἐπισκέψεις, ἔμοιαζαν νὰ τὶς θεωροῦν ἀναποφύετες ἀλλὰ μὴ ἀποτελεσματικὲς. Τὰ περισσότερα πολιτικὰ αἰτήματα στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι αἰτήματα «ὁμάδων καὶ ἡ πολιτικὴ διαδικασία εἶναι ἰδιαίτερα εὐπαθὴς σὲ ἀτομικὲς πιέσεις»,⁶ γράφει ὁ Legg.

Τέλος, οἱ δεσμοὶ «πελατείας» ὑπῆρξαν πολὺ ἀποτελεσματικοὶ στὴ διάρκειά τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς στὴ χώρα μας, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ δεχθοῦμε ὅτι συνέχισαν νὰ εἶναι ἀποδοτικοὶ στὴ διάρκεια τῆς στρατιωτικῆς διακυβερνήσεως. Ὅπως εἶδαμε, οἱ Legg καὶ Lemarchand θεωροῦν αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς καταρρέσεως τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ κατάρρευση τῶν κομμάτων ἄνοιξε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐμφάνισή καινούργιων «προστατῶν», καθὼς οἱ παλιοὶ «πελάτες» συνέχισαν νὰ διοχετεύουν τὰ αἰτήματά τους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ οἱ πρόγονοί τους τὰ διοχετεύουν ἐδῶ καὶ 150 χρόνια. Ἡ κατάρρευση ἢ ἡ στρατιωτικοποίηση τῶν ἡδὴ ἐξασθενημένων ὁργανώσεων ἐπαύξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑποψηφίων πελατῶν, καὶ καθὼς οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέτες ἀναζητοῦσαν ὑποστήριξη, χωρὶς ἀμφιβολία ὑπῆρξαν πολὺ περισσότεροι εὐαίσθητοι στὶς ἐπιδράσεις «πελατῶν».

Τέλος, παρ' ὅτι πάρα πολλὲς ἀναφορὲς μποροῦν νὰ βρεθοῦν στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτό (ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ σύγγραμμα τοῦ Χαρ. Κοριζῆ, *Ἡ πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα, 1821-1910*, τὸ βιβλίο τοῦ J. Meynaud, *Πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα* καθὼς καὶ τὸ *Κοινωνία καὶ Ἐξουσία* στὴν Ἑλλάδα, τόμ. 1, τοῦ Β. Φίλια), ὑπάρχει ἀνάγκη πρὶ ἐντατικῆς καὶ βαθύτερης ἐξετάσεως τῶν σχέσεων προστασίας μέχρι σήμερα, ὥστε νὰ μελετηθοῦν οἱ μεταβολὲς καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ καθὼς καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου.

5. Ibid., σ. 285.

6. Ibid., σ. 104.

1. Ibid., σ. 135.

2. Ibid., σ. 137.

3. Δεδομένο ἀπὸ τὸν Legg, op. cit., σ. 307.

4. Ibid., σ. 306.